

«ЗУФОНГУЁ ВА ЧАҲОНПУЁ» ЧУН САРЧАШМАИ ЛУҒАВӢ

Авриддинов Чобир Мусулмон ўғли

тадқиқотчи мустақили ДДС

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.01.1.011>

Аннотация: Фарҳангнигорӣ яке аз қисмҳои муҳими илми забоншиносӣ буда, дар таҳияи ҳар гуна луғат меҳнати пурмашаққати танзимдиҳандаи онро талаб мекунад. Дар илми фарҳангнигорӣ шарҳу тафсири калимаҳои душворфаҳм аз забонҳои дигар иқтибосшударо маънидод намудан кори нисбатан осон аст ва мураббӣ метавонад дар муқобили ин гуна калимаҳо муродифоти онро зикр намояд. Дар мақола оиди яке аз сарчашмаҳои луғавӣ “Зуфонгуё ва чаҳонпуё” ва тарзи шарҳи вожаҳо дар он суҳан меравад.

Вожаҳои калидӣ: Фарҳангнигорӣ, манбаъ, сарчашмаи луғавӣ, фарҳанг, моддаи луғавӣ, тафсир, вожаҳои архаистӣ, этимология.

«ЗУФОНГУЙО И ДЖАХАНПУЙО» КАК СЛОВАРЬ-ИСТОЧНИК

Аннотация: Лексикография является одной из важнейших частей лингвистической науки и при разработке любого словаря требует кропотливой работы ее регулятора. В науке о лексикографии сравнительно легко объяснить и интерпретировать труднопонятные слова, взятые из других языков, и составитель может указать против таких слов их синонимы. В статье говорится об одном из словарных источников «Зуфонгуйо ва джаханпуйо» и способе объяснения слов в нем.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: лексикография, источник, лексический источник, словарь, лексическая единица, интерпретация, архаические слова, этимология.

Фарҳангнигорӣ яке аз бахшҳои муҳимтарини маданияти хаттии асри миёна ба ҳисоб меравад. Фарҳангнигории тоҷикӣ-форсӣ бо анъана ва раияи худ, аз асри XI шурӯъ карда, решаҳои он боз ҳам қадимтар мебошад. Фарҳангҳо барои инкишофи маданияти халқҳои форсизабон мавқеи муҳим бозиданд. Таҳияи фарҳангҳо ҳаминро нишон медиҳад, ки талабот ба маҳсулоти илмӣ аср ба аср зиёд будааст. Он феҳрасте, ки академик К.Г.Залеман соли 1887 тартиб додааст, миқдори фарҳангҳои тафсири 180 номгӯй аст. Рӯйхати фарҳангҳои тафсирие, ки Саид Нафисӣ соли 1951 тартиб дода ба 202 номгӯй мерасад. Имрӯз мумкин аст, ки ин адад зиёд бошад. Мо имрӯз дар китобхонаҳои машҳури ҷаҳон миқдори зиёди коллексияи фарҳангҳо дида метавонем. Ба таври муқоисавӣ тадқиқ намудани фарҳангҳои асрҳои XI-XV (“Луғати фурс”, “Фарҳанги Фаҳри Қаввос”, “Сихоҳ-ул-фурс”, “Меъёри Ҷамолӣ”, “Дастур-ул-афозил”) имконият медиҳад, ки гӯем онҳо аз ҷиҳати сохт ва дарбаргирии маводи забонӣ хусусияти умумиро дороанд. Як ҷиҳати хarakterноки интиҳоби истилоҳи фарҳанг боз дар он аст, ки истилоҳ ба ғайр луғат маъноҳои ақл ва одоб, дониш, илм ва маърифатро низ дорад. Ба ин истилоҳ натавонанд луғат, ҳатто маҷмӯи осори фарҳангнигориро низ ифода карданд. Фарҳангҳои мутақаддимин на танҳо барои дуруст хондани ашъори шоирон, балки онҳо ҳамчун дастури санъати адабиётшиносӣ низ хизмат мекунанд. Онҳо барои ёфтани калимаҳои ҳамрадиф, маҷозиву киноявӣ, номҳои маҳаллу одамон ҳамчун маълумотнома ва китоби энциклопедӣ хизмат мекунанд. Фарҳангҳои мутақаддимин барои ғайи гардонидани забони адабӣ, инчунин имло, орфография, истилоҳот, таъбирот ва калимасозӣ, маъноҳои маҷозиву киноявӣ мавқеи муҳим мебозанд. Фарҳангҳои қадима ҳамчун китоби дарсӣ дар системаи фанҳо бо номи улуми адабӣ дохил карда шуда буданд ва он барои инсонии бомаданият ва қисман барои шоирон мутолиаи он шарт буд. Фарқи “Зуфонгуё ва чаҳонпуё” аз фарҳангҳои пешинаи дигар дар он аст, ки он ҷиҳатҳои гуногуни забонро дар худ акс намудааст ва бештар дар он равияи лексикологӣ ва забоншиносӣ акс ёфтааст. Ҳамаи ин имконият медиҳад, ки мо “Зуфонгуё ва чаҳонпуё”-ро дар таърихи фарҳангнигорӣ як давраи навро офарид гӯем, хато нахоҳад шуд. Аз тарафи И.С.Баевский феҳрасти

калимаҳои эзоҳшавандаи фарҳанг пурра оварда шудааст [Зуфонгўё, Ф. саҳ.71-139]. Ба ғайр аз ин матни мукаммали баҳши 3 (масдар) ва баҳши 7 (калимаҳои туркӣ-ўзбекӣ) саҳифаҳои 147-166 низ ба таври хоно мошинагӣ сабт ёфтаанд.

Фарҳанги “Зуфонгўё ва ҷаҳонпўё” як марҳилаи таърихи фарҳангшиносии тоҷикӣ форс аст. Дар фарҳанги “Зуфонгўё ва ҷаҳонпўё” лексикаи умумистеъмоли ва архаистӣ, ки қабатҳои гуногуни забони тоҷикӣ-форсиро ташкил мекарданд, фаро гирифтааст. Ин фарҳанг яке аз аввалин шуда, таркиби луғавии забонро ба гурӯҳҳо (баҳшҳо) тақсим карда, онҳоро аз ҷиҳати баромад (этимология) муайян кардааст, ки ин принсип, албатта, меҳнати зиёдеро меҳост. Муаллиф калимаҳои мансуби арабӣ, туркӣ ва юнониро алоҳида-алоҳида додааст. Ҳамин диққатҷалбкунанда аст, ки муаллиф калимаҳои мансуби тоҷикӣ-форсиро аз ҷиҳати калимасозӣ ба се қисм тақсим мекунад: Баҳши I, калимаҳои якҷаҳагӣ (содда). Баҳши II, калимаҳои дурҷагӣ (мураккаб). Дар ҳамин баҳш калимаҳои сохта низ дода шудааст. Баҳши III, калимаҳои масдарӣ. Дар фарҳангҳои пеш аз “Зуфонгўё ва ҷаҳонпўё” феълҳо асосан ба шакли тасрифӣ дода шудаанд (масалан, мекунад, меравад). Аммо дар ин фарҳанг феълҳо асосан ба шакли масдарӣ, бо шаклҳои гуногуни он дода мешавад, ки ин равия дар фарҳангшиносии баъдина, инкишоф ёфтааст. Замимаи муаллиф, ки дар он калимаҳои маҷозӣ ва ибораҳои фразеологӣ оварда мешавад, аҳамияти махсусро соҳиб аст. Чунки ин равия дар фарҳангҳои пешина дида намешуд ва дар фарҳангшиносии баъдина инкишофи худро ёфтааст. Баҳши IV ва қисман баҳши V ба калимаҳои иқтибосии арабӣ баҳшида шудааст. Дар фарҳангҳои мутақаддимин низ калимаҳои арабӣ дучор мешуданд, аммо дар “Зуфонгўё ва ҷаҳонпўё” ин равия аввалин бор ба таври алоҳида зикр шудааст, ки ин ҳолат дар фарҳангҳои баъдина ниҳоят афзудааст. Боз як аз навигарии ин фарҳанг дар он аст, ки муаллиф калимаҳои румӣ ба таври алоҳида (баҳши VI) меорад, ки онро ҳамчун луғати дузабонаи румӣ-форсӣ истифода бурдан мумкин аст. Муаллифи “Зуфонгўё ва ҷаҳонпўё” яке аз авалинҳо шуда, калимаҳои туркӣ-ўзбекиро дар баҳши алоҳида (баҳши VII) дохил кардааст. Албатта, дар фарҳангҳои пешина низ баъзе калимаҳои иқтибосии туркӣ-ўзбекӣ дида мешуд, аммо муаллифи “Зуфонгўё ва ҷаҳонпўё” ба миқдори зиёдеро (572 мақолаи луғавӣ, дар нусхаи дигараш 478 мақолаи луғавӣ) нишон медиҳад, ки ин дар шимоли Ҳиндустон ва дар марказ паҳн шудани забони туркӣ-ўзбекиро нишон медиҳад. Ин ҳолат албатта ба ҳодисаҳои таърихӣ алоқаманд аст. Чи тавре ки В.В.Бартолд қайд мекунад, “уже в XIII веке мы встречаемся с живописами о трёх литературных языках мусульманского мира имея ввиду арабский, персидский и тюркские языки” [Зуфонгўё, Ф. саҳ.60] (аллақай дар асри XIII мо дар дунёи мусулмонӣ се забони адабиро дида метавонистем. Забонҳои арабӣ, форсӣ ва туркӣ дар назар дошта мешавад).

Ба фарҳангҳо дохил карда шудани калимаҳои туркӣ-ўзбекиро аз асри XV сар карда дар ҳамаи фарҳангҳои тафсири мушоҳида карда метавонем. Қисми калимаҳои туркӣ-ўзбекиро муаллиф “Дар суҳанони туркӣ” номида, бо ҳамин дар таърихи фарҳангшиносии ба фикри мо, яке аз аввалинҳо шуда луғати дузабонаи туркӣ-форсиро офаридааст. Агар таҷрибаи луғатсозии арабӣ-форсӣ дар асри XIV инкишоф ёфта бошад, сарчашмаи он ба асри XI рафта мерасад. Аммо таҳияи луғати туркӣ-форсӣ ба асрҳои XV-XVI рост меояд, ки оиди осори Алишер Навоӣ ба забони қадимаи ўзбекӣ луғати “Бадое-ул-луғот” (асри XV) офарида шуда буд. Дар “Зуфонгўё ва ҷаҳонпўё” аксари мавридҳо муродифи ҳиндӣ калимаи эзоҳшаванда, оварда мешавад, ки ин эҳтимол дорад, ки ҳамон забони урду дар назар дошта мешавад. Бинобар он ин фарҳанг ҳамчун луғати бисёрзабона низ мавриди истифода шуда метавонад. Ин равияи “Зуфонгўё ва ҷаҳонпўё” дар фарҳангшиносии минбаъда (яъне, ба баҳшҳо тақсим намудани таркиби луғавии забон) инкишоф наёфт. Калимаҳои иқтибосӣ бо қайди алоҳида ва баъзан сарҳарфи он арабӣ –айн, форсӣ –ф, туркӣ –т нишон дода мешуд. Дар “Зуфонгўё ва ҷаҳонпўё” баробари лексикаи китобӣ ба калимаҳои гуфтугӯӣ-шевагӣ низ мавқеи алоҳида дода шудааст. Дар луғат калимаҳои шевагии Бухоро, Шероз, Нишопур, Фарғона, Мавроуннаҳр, Гелон, Озарбойҷон ва ғайраро дучор карда метавонем.

Фарҳанги “Зуфонгўё ва ҷаҳонпўё” яке аз асарҳои фарҳангшиносии буда, аз ҷиҳати сохта ва ҷобачо гузории маводи забон обрӯю эътибори хоссаро соҳиб будааст. Ин гуфтаҷоро бо

он тасдиқ кардан мумкин аст, ки муаллифони луғатҳои баъдина ба он бо боварии том муручиат кардаанд ва онро ҳамчун сарчашма истифода намудаанд. Яке аз аввалинҳо шуда, “Зуфонгӯё ва ҷаҳонпӯё”-ро Муҳаммад ибни Қаввоси Балхӣ дар фарҳанги худ “Баҳрул-фазоил” ҳамчун сарчашма истифода бурдааст. Инчунин ба қалами Муҳаммад ибни Қаввоси Балхӣ шарҳи “Махзан-ул-асрор”-и Низомии Ганҷавӣ мансуб буда, якчанд дастхати он то мо омада расидааст. Баъд аз он “Зуфонгӯё ва ҷаҳонпӯё”-ро ҳамчун сарчашма Иброҳим Қавомиддини Форукӣ дар таҳияи “Фарҳанги Иброҳимӣ” (соли 878/1473-1474) истифода кардааст. Фарҳангномаи дигаре, ки “Зуфонгӯё ва ҷаҳонпӯё”-ро ҳамчун яке аз сарчашмаҳои асосӣ истифода намудааст, ин “Тӯҳфат-ус-саодат”-и Искандарӣ (соли 916/1510-1511) мебошад.

Фарҳанги дигаре, ки дар тартиб додани он муаллиф аз “Зуфонгӯё ва ҷаҳонпӯё” истифода кардааст ва ҳагто равию ба гуруҳҳо тақсим намудани калимаҳоро аз “Зуфонгӯё ва ҷаҳонпӯё” ҳамчун намуна гирифтааст, ин фарҳангномаи “Муайид-ул-фузало” (соли 925/1519) мебошад. Муаллифи “Муайид-ул-фузало” ба калимаҳо ва идиомаҳо аҳамияти махсус дода, онҳоро алоҳида шарҳ медиҳад. Шоир ва фарҳангшинос Муҳаммад Қосим Сурурии Кошонӣ дар таҳияи фарҳанги машҳури худ “Маҷмаъ-ул-фурс” дар қатори 16 сарчашма фарҳанги “Зуфонгӯё ва ҷаҳонпӯё”-ро низ номбар мекунад. Яке аз фарҳангҳои машҳури асримиёнагӣ, ки дар дарбори темуриёни ҳинд дар Ҳиндустон соли 1017/1608-1609 мурағаб шудааст, ин “Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ”-и Фаҳриддин Ҳасани Шерозӣ мебошад. Муаллиф дар таҳияи фарҳанг аз 44 сарчашма истифода кардааст. Дар байни ин сарчашмаҳо “Зуфонгӯё ва ҷаҳонпӯё” низ номгӯй шуда, барои калимаҳои маҷозию киноявӣ замина дорад, ки ин равию дар “Зуфонгӯё ва ҷаҳонпӯё” низ дида мешавад. Таркиби луғавии фарҳанг, сохти он, эробгузорӣ, имконият медиҳад, ки “Зуфонгӯё ва ҷаҳонпӯё” ҳамчун яке аз сарчашмаҳои боварибахш дар таҳияи “Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ” истифода шудааст.

Яке аз фарҳангҳои дигар, ки дар таҳияи он ба фарҳанги “Зуфонгӯё ва ҷаҳонпӯё” таъя кардааст, ин “Фароид-ул-фавоид” мебошад, ки дар нимаи аввали XVII мурағаб шудааст. Муаллифи “Фароид-ул-фавоид” дар фарҳанги худ бештар ба масдар ҷой додааст, ки ин таъсири бевоситаи “Зуфонгӯё ва ҷаҳонпӯё” аст. Муқоисаи маҷолаҳои луғавии “Бурҳони қотей”, ки яке аз фарҳангҳои машҳури асри миёна аст, дар таҳияи луғати худ дар бисёр мавридҳо ба он таъя мекунад. “Зуфонгӯё ва ҷаҳонпӯё” то охири асри XVII аз тарафи фарҳангшиносон ҳамчун сарчашмаи эътимодбахш мавриди баҳрабардорӣ гардидааст. Масалан, яке аз фарҳангҳои форсӣ-туркӣ “Фарҳанги шуурӣ” баробари дигар фарҳангҳои қадима, номи “Зуфонгӯё ва ҷаҳонпӯё”-ро низ номбар кардааст.

Феҳрасти адабиёт:

1. Бадриддин Иброҳим. Фарҳанги «Зуфангуя ва джаханпуйа» (Словарь говорящий и мир изучающий); факсимиле рукописи, издание текста, введение, список толкуемых слов, приложения С.И.Баевского. – Москва, 1979.
2. Баевский С.И. Описание персидских и таджикских рукописей Института народов Азии. Вып.4. Персидские толковые словари (фарҳанги). – Москва, 1962.
3. Баевский С.И. Ранняя персидская лексикография XI - XV вв. – Москва, 1989.
4. Воҳидов А. Фарҳангшиносии форсӣ–тоҷикӣ дар асрҳои X-XIX. - Самарқанд: Нашри ДДС, 2018.
5. Самадов А. Олими фарҳангшинос. – Дар: Амон Воҳидов: Нишондоди библиографӣ. – Самарқанд: Нашри ДДС, 2006. – 32 саҳ.
6. Ҳошимов С. Луғатшиносии. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2004. – 79 саҳ.